

Bonyodalom egy szerzőség körül

1952 nyárutóján Szarajevóban, kevéssel leszerelésünk előtt, Bori Imre, akit nemzedékünk vezéregyéniségének tekintettünk, kezembe nyomott egy szerb ifjúsági irodalmi folyóiratot, mondván, olvassam el benne Aleksandar Vučo figyelemre méltó könyvismertetését Mile Milatović *Slučaj Andrije Hebranga (Andrija Hebrang esete)* című könyvéről. Milatovićról akkor halottam először. Hebrang viszont közismert személyiség volt. Hosszú éveken át a jugoszláviai kommunista vezetők legszűkebb köréhez tartozott. A történet megkívánja, hogy tömören életpályáját is felvázoljam. Vladimir Dedijer *Veliki buntovnik Milovan Đilas (Milovan Đilas, a nagy lázadó)* című, 1991-ben kiadott könyvéhez tartom magam, aki külön fejezetet szentelt a Đilas és Hebrang közötti viszonynak, tekintettel arra, hogy Tito, saját összegyűjtött munkáinak 1977-es kiadásához írt előszavában fontosnak tartotta közölni, hogy az általa vezetett mozgalomnak két renegátja volt: Đilas és Hebrang. Ezzel talán a rangjukat kívánta megadni. A többieket szóra sem érdemesítette.

Hebrang banktisztviselő volt Zágrábban. Már fiatalon a legismertebb kommunisták között tartották számon. 1928-ban, a nevezetes Nyolcadik Konferencián ő volt a titkárjelölt, de felkínálta Titónak, töltsse be ő a posztot, mert jobb, ha munkás áll a városi szervezet élén. Így lett Titóból zágrábi párttitkár. Hebrang korán tekintélyre tett szert a Kommunista Internacionáléban is. Mégis, Dedijer félreérthetetlen: „A jugoszláv levéltárakban néhány dokumentumot találtam, amelyekből kiviláglik, hogy Hebrang a szovjet hírszerző szolgálatnak dolgozott.” Csak úgy általában, az időpont megjelölése nélkül. És erről semmi bizonyítékkal nem szolgált. Ésszerű feltételezni, ha csakugyan talált volna, menten közzéteszi. Tehát joggal mondhatja az ember: hiszem is, nem is. Azt még nem tudni – írta Dedijer –, részt vett-e a Jugoszláv Kommunista Párt drezdai IV. kongresszusán,

amelyen Togliatti a Komintern nevében élesen bírálta a jugoszláv kommunistákat. 1928-ban Hebrangot tizenkét évi börtönbüntetésre ítélték, amit le is töltött. Kevésssel a II. világháború jugoszláviai szakaszának kitörése előtt szabadult. Minthogy a Komintern 1935-ig, Hetedik Kongresszusáig úgy vélte, hogy Jugoszláviát mint versailles-i tákolmányt, lévén a Szovjetunió ellen felállított cordon sanitaire alkotórésze, szét kell verni, a jugoszláv börtönökben a kommunisták szövetkeztek a horvát nacionalistákkal, közöttük az usztasákkal is, és közös akciókat szerveztek a börtönhatóságok ellen. A Hetedik Kongresszuson megváltozott a Komintern politikája: mindenütt széles alapokra fektetett antifasiszta népfront létrehozását szorgalmazta, s ennek keretében már Jugoszlávia fennmaradására számított. Tito és Hebrang útja ekkor elágazott: Tito az új politikai vonalat követte, Hebrang viszont kitarzott a régi mellett. Dedijer szerint mindhalálig. Nem szakította meg kapcsolatait az usztasákkal sem. Dedijer feltételezi, hogy Hebrang a Ribbentrop–Molotov-féle, 1939-ben kötött együttműködési paktumhoz tartotta magát. Nyilván ennek nevében kötött – állítja Dedijer – Jugoszlávia lerochanása után, 1941. április 17-én Vladimir Bakarićyal karöltve titkos egyezményt Ante Pavelić poglavnikkal, amely szerint a frissiben proklamált Horvát Független Államban önálló kommunista pártot hoznak létre. Állítólag abban is megegyeztek, hogy az új állam ellen a horvát kommunisták semmiféle akciót nem indítanak. Dedijer erre sem hoz fel bizonyítékot. Ismételten: hiszem is, nem is. Mindenesetre fontos mozzanat: az állítólagos megegyezés időpontjában Hitler még nem támadta meg „hitzegően” a Szovjetuniót. Ezért Dedijer állítása akár helytálló is lehet. A helyzet 1941. június 22-én változott meg gyökeresen Hebrang számára. Ekkor Titóval együtt Hebrang is fegyvert ragadott a Szovjetunió védelmében. Természetesen a fasizmus ellen. 1942-ben, miközben illegálisan Zágrábban tartózkodott, Pavelić poglavnik titkoszolgálatát letartóztatta. Csaknem hat hónap alatt Hebrang megfordult az usztasa rezsim leghírhedtebb börtöneiben és koncentrációs táboraiban, majd pedig fogolycseré során visszakerült a horvát partizánokhoz. Több történész bizonygatja, hogy Hebrang ekkor felcsapott nemcsak usztasa, hanem Gestapo-ügynöknek is. A jugoszláv kommunisták pártvezetésének azonban akkor nem voltak vele szemben aggályai: Tito a fogolycseré után kinevezte Hebrangot a Horvát Kommunista Párt politikai titkárának, s mellé szervezőtitkárral Ivan Krajačićot állította, aki a szovjet titkoszolgálat horvátországi rezidense volt. Edvard Kardelj 1944. szeptember 30-án levélben felpanaszolta Titónak, hogy Hebrang és Krajačić a szerbekhez is meg a szlovénekhez is sovinsztaként viszonyul. Tito csak ekkor mozdította el Hebrangot posztjáról. De amint 1945-ben megalakult a Tito

vezette jugoszláv kormány, Hebrang a legfontosabb tárcák egyikét, a gazdaságát kapta. Ezen a poszton érte a Sztálin és Tito között 1948 tavaszán kitört ellentét. Ekkor hátat fordított Titónak, s még a Tájékoztató Iroda határozatának a megjelenése előtt Sztálin mellett tette le a garast. 1948 májusában letartóztatták. Utána éveken át senki sem hallott felőle. 1952-ben Mile Milatović, az Állambiztonsági Hatóság (UDB) tábornoka azt állítván, hogy ő volt Hebrang vizsgálóbírója, a már említett könyvben első személyben leírta, miként folyt az „elvetemült áruló” ellen a vizsgálat, s végződött – talán 1949-ben? – azzal, hogy Hebrang a cellájában a fűtőtestre felakasztotta magát.

Túlságosan hosszúra nyúlt a titkolózás akörül, mi történik Hebranggal, ezért Milatović könyvének 1952-ben szokatlanul nagy lett az olvasóközönsége. A közhangulat egyébként nem kedvezett a tájékoztatóirodásoknak. Éveken át fegyveres incidensek voltak az ország keleti határain. A szovjet lerohanás veszélyét a nép valósnak, a mindennapi élet „realitásaként” élte át. A nagyközönség a tájékoztatóirodásoknak a függetlenség védelmében, hazafias felbuzdulásból fordított hátat.

Aleksandar Vučo könyvismertetéséből – a szürrealisták hajdani szerbiai korifeusa volt – az ragadt meg az emlékezetemben, hogy Milatović könyvének szépirodalmi kvalitásai vannak; kitűnően írta le a vizsgálóbíró vívódásait; drámai feszültség rejlik a műben. Bori Imre tüstént megvette Milatović könyvét. Élvezettel olvastuk. Valóban lebilincselő volt a lélekrajza. Milatović könyvéről azt jegyeztem meg magamnak, hogy egészen más volt a *hangvétele*, mint amilyent az igazságszolgáltatás irományaiban használni szoktak.

Miután leszereltünk, idehaza, Újvidéken újabb meglepetés ért: a *Híd* 1952. novemberi számában Bori Imrétől *Andrija Hebrang esete* címmel könyvismertetésre bukkantam. Természetesen nagyon érdekelt, hogy Vučo után Bori mire teszi a nyomatékot. Az maradt meg az emlékezetemben, hogy túltett Vučón. Azt állította, hogy a könyv szépirodalmi tekintetben jobb, mint bármelyik mű az az évi jugoszláviai termésből. Ha nem tévedek, akkor ezt merész minősítésnek találtam.

2011-ben az újvidéki Matica srpska Könyvtárában ellenőriztem a hatvan évvel korábban rögzült benyomásaimat. Vučo kritikájára a *Svedočanstvo* című belgrádi folyóirat 1952. évfolyamának júniusi számában bukkantam rá. Milatović könyvét is a Matica srpskában olvastam újra, magyar fordításban, a *Magyar Szó* 1952-es kiadásában. Sajtó alá az a Sauer László rendezte – akkor a *Magyar Szó* helyettes főszerkesztője volt –, akinek – az elemiben tanítóm lévén – gyerekkoromban nem kis szerep jutott az életem alakulásában. Bori Imre könyvkritikáját természetesen saját polcomról szedtem elő.

Vučo azzal kezdte ismertetését, hogy a könyvet – mint sokan mások – csak elolvasni akarta, de az a különös élmény, amellyel olvasás közben gazdagodott, arra készítette, hogy írjon is róla. Lássuk, mi volt ez a különös élmény? Vučo szövegét az alábbiakban Pálics Márta számomra készített fordításában idézem. „Milatović és Hebrang első találkozásától egészen az utolsó (körülbelül tíz hónappal későbbi) vizsgálati dialógusukig tartott ez a hosszú, állhatatos, mindig éber, megállás nélküli párbaj, mindennemű egyéb fegyver nélkül, csak a gondolatok bonyolult szövevényében megbújó éles lándzsákkal, hosszasan előkészített csapdákkal, dagályokkal és apályokkal. Ha Milatović nem adott volna semmi mást a könyvében e hosszú vizsgálóbírói dialóguson kívül, abban a hiedelemben hagyva bennünket, hogy a szavai és replikái háttérben nincs egyéb, csupán a vizsgálóbíró hevesége, aki a rábízott feladat végrehajtásába csak professzionális képességeit adja bele gondosan, ha tehát a szavai mentesek lennének attól a felszín alatti lelki vihartól, amely mögöttük dühöngött, és magukban állnának a vizsgálóbíró csupasz szavaiként, e könyv akkor sem lenne csupán dokumentum, hanem drámai anyag – annyi a drámai akcentus a vizsgálóbíró és a vádlott gondolatainak összecsapásaiban.”

Ez még nem minden. „Az történt azonban, hogy az író Milatović a vizsgálóbíró Milatovićban felfedezett egy egész lelki konstellációt, amely már a vizsgálat első napján felkavarodott, és a hosszú hónapok alatt, fáradhatatlanul közelítve a csúcspontjához, felépített egy izgalmas pszichológiai regényt.”

A fentieket bizonyítandó Vučo két idézetet közölt Milatović könyvéből. Beérem azzal, hogy csak a másodikat veszem át, de azt teljes egészében. Így hangzik: „Tovább nem túrtöztethettem magam. Hirtelen felálltam az asztaltól, s hatalmas lépésekkel ide-oda járkáltam az irodában. Bolond! – gondoltam. Talán orvost kellene hívatni... Milyen együgyű vagy – jelentkezett bennem egy hang. Nem együgyű, te vagy a bolond! Neked jobban kellene az orvos, mint neki! Ma viselkedik-e először így? Azt akarod, hogy mindent bevalljon, szép sorjában elmondjon? Mintha csak tegnap óta ismernéd? Megengeded, hogy felingereljen, s kivessen vizsgálóbírói nyugodtságodból és higgadtságodból! Nézz csak rá, milyen ő!... Nem tudtam ellenállni annak a belső hangnak, amely oly erősen, de menteni akaróan, fedett, hogy ne nézzek rá lopva, a szemem sarkából. Ő nyugodtan ül, cigarettázik, sűrű füstfellegeket ereget, ajkán pedig gonosz mosoly ül. Most vettem csak észre, hogy nem is járkáltam, hanem majdnem szaladtam. Igen, igen, tévútra tértem! Csak nevéssen rajtam! Valóban tévútra tértem, – s joga van, hogy kinevéssen. Ahelyett, hogy törném a fejem, miként folytatom, mellette rohángászok, mint aki elveszett.”

Olvasóim nyilván érzékelik, hogy ez valóban nem az igazságszolgáltatás irományainak szokványos hangneme s nyelvezete. Félreérthetetlenül szépirodalmi szöveg. Vučo ezt fűzte a fentiekhez: „Vajon ezek a sorok, már-már vallomások, nem arról tanúskodnak-e, hogy a Hebrang- eset nem maradt meg a vizsgálóbíró professzionális, felszíni lelki szféráiban, hanem hatalmába kerítette az egész embert, beivódott deformálatlan lelki életének minden pórusába? Ez nem Porfirije Petrovićnak, a rendőrkapótnak, a vadásznak a pszichológiája, akiben az üldözés szenvedélye az eszelősségig eltorzította az emberi lélek kapcsolatait és érzékelőit, és még kevésbé a tájékoztatóirodás monstruózus kirakatperekben szereplő vizsgálóbíró bábok epigoni pszichológiája. A dráma, amely kibontakozhat és kibontakozik országunk politikai vizsgálóbírójának lelkületében, országunkban, amely talán az egyetlen a világon, ahol ez a hivatás nem áll nyílt vagy latens konfliktusban a vizsgálóbíró-ember intim é n-jével, legtisztább és legjobb gondolataival és érzéseivel, ezt a drámát, amely a szabadság és az igazság légkörében alakul ki, össze sem lehet hasonlítani a nyomozó-inkvizitorok, nyomozó-robotok, nyomozó-hajcsárok és nyomozó-epigonok agyában és lelkében (ha egyáltalán van ilyen) dülő belső viszállyokkal (ha egyáltalán van ilyen). Országunkban a politikai vizsgálóbíró hivatását nem csupán a hivatás diktátuma alapján, hanem egy belső imperativus alapján végzik. Erről meggyőződhet Mile Milatović könyvének minden olvasója.”

2011-ben levertem meredtem magam elé: Milatović 1952-ben valóban olyannak formálta meg a nyomozót – önmagát –, mint aki belső imperativustól vezérelve cselekszik, de akkor nem figyeltem fel arra, hogy Vučo ezt általában a jugoszláv politikai nyomozók valóságos tulajdonságaként tüntette fel. Sorai óhatatlanul panegirisszá silányultak. Pedig az efféle apológiát akkor már kerülte, aki adott magára. A disszonancia ma azért bántóbb, mert ma már tudjuk, mi történt közben – azokban a napokban, amikor Bori Imrével a könyvet olvastuk – a Goli otokon, a tájékoztatóirodások leghírhedtebb internálótáborában. Vigasztalódhatok-e azzal, hogy Vučo sajnálatos apológiájára 1952-ben Bori sem figyelt fel? Aligha.

Fentebb Vučo egy belső monológot idézett Milatovićtól. A lélekrajzhoz Milatović a nyomozó esetében a belső monológot, a „megrögzött ellenség” esetében pedig elképzelt gondolat- és érzelmvilágának leírását használta, méghozzá mesteri módon. Például, miután Hebrang végre bevallotta, hogy félrevezette a nyomozást, s megszakítást kért, hogy átgondolhassa, mi mindenben vezette félre, Milatović ezt írta: „Elemeztem Hebrang magatartását. Bizonyos mozzanatok merültek fel, amire eddig nem gondoltam. Eszembe jutott az a vadállati tekintet, ahogyan rámnézett, amikor Jaszenovácot [usztasa internálótábor volt – M. N.] említettem. Így néz

az olyan ember, aki beismer, aki bánja bűnét? Igen, aki bánja! Szó sincs megbánásról! Szemében csak gyűlöletet láttam. Azután meg miért kérte beismerése után, hogy függesszük fel a munkát? Azt mondja, hogy gondolkozni akar mindarról, amivel a nyomozást félrevezette! Ő ne tudná ezt? És fáradtság miatt? Nem jól érzi magát?... Hazudik! Mindent hazudik. Megfeledkezett a jegyzőkönyv aláírásáról is! Csak minél előbb ki a kelepceből. Menekül! Miért? A beismerés szégyene miatt? Nem. Aki szégyenkezik, nem így cselekszik. Igen! Menekül! Még a jegyzőkönyvet sem olvasta el. Mégpedig a beismerésről szóló jegyzőkönyvet!... Jó, jó! Szökik! Menekül! Mindez szép és jó. De miért? És itt megtorpantam... Agyamban cikáztak a gondolatok. Mitől akar menekülni? A beismeréstől? Hiszen az már megtörtént. De ő vissza akarja vonni. Hát vonja vissza. A bizonyítékokat úgysem vonhatja vissza...”

Bori Imre így kezdte az *Andrija Hebrang esete* című könyvismertetést: „A lélektan régi izgalma minden kor irodalmának. Van ebben az írói munkában valami izgató, nagyszerű és szép. Az ember belső természetének a rajza, nem absztraktnan felfogva, hanem a társadalmi körülmények szorításában, nemcsak az irodalom alapjellegzetességei közül az egyik, hanem minden irodalmi mű igazi értékének is a mérője.” Valóban. A lélekrajz a hősök egyénítésének alapeszköze, dűnnyögtem magamban 2011-ben. Enélkül nincs szépirodalom. A modern irodalomban viszont – folytatta Bori – mind gyakrabban csupán az események és az emberek felületes, külszíni leírását kapjuk. Hihetetlennek tetszik, hogy épp Bori Imre – általánosítva – így fogalmazott volna a modern irodalomról. Pedig itt ezt írta. Talán csupán a következő sorok bevezetésének szánta? Feltevésem szerint igen. „Az új jugoszláv irodalom is tele van hasonlóan szerkesztett írásművekkel. A Népfelszabadító Harcok külső leírása szinte már modorossá és közhellyé vált és a harcoló emberek egyénisége ritkaságszámba megy. Emlékszem arra az izgalomra, amit Dobrica Ćosić regénye váltott ki. Az ismeretlen fiatalember első regényével éppen azt adta, amit eddig nem találtunk könyveinkben, a lélek ábráját, mesterien megrajzolt arcát. Hősei éppen azért nem konvencionálisak, éppen ezért élők és realitással bírók.”

Bori Dobrica Ćosić *Daleko je sunce (Majd megvirrad már)* című első, addig egyetlen regényére gondolt, amely csak egy évvel korábban, 1951-ben jelent meg. 2011-ben, tudván a Milatović-könyv szerzősége körüli későbbi bonyodalmakról, elképesztőnek találom, hogy Bori Imre Milatović szerzői érdemeit már könyvének megjelenésekor, 1952-ben épp Ćosić alkotói kvalitásaival állította párhuzamba. Látni fogjuk, talán nem is véletlenül. A fenti idézetet Bori így folytatta: „Azután egy nem irodalomnak szánt könyv ragadott meg, éppen a lélektani elemzésével. Ez többet adott talán, mint

Tyoszyty. Mile Milatovics könyvét a politikus érdeklődése vetette meg velem, de nem úgy olvastam végig. Ahogy belemélyedtem az olvasásba, nem a hazaáruló Hebrang Andrija bírósági esete bontakozott ki előttem, és Milatovicsot nem vizsgálóbírói ügyességéért dicsérem, hanem azért a merészségéért, ahogyan meg merete írni és meg merete közelíteni a hazaárulás lélektani problémáját is. És ezt érzem döntőnek ebben a könyvben. Mert a hazaárulás nem új dolog, a világirodalomnak nem egy alkotása van, ahol ezzel a problémával mattat az író, de még nem találtam egy könyvet sem, ahol a modern hazaárulás raffinált és kifinomult, szinte mesteri technikával véghezvitt tettét ilyen nagyszerű ábrázolásban olvashattam.”

Milyen lehetőségeket látott Bori Imre a Milatović-könyv „anyagát” szemlélve? „A jugoszláv drámaírás égető problémákkal küzd, nem találván megfelelő anyagot komoly és elmélyülést igénylő témák feldolgozására, szinte a kész drámai anyag ott van, talán minden könyvolvasó ember könyvei között. És nem tagadom, ebből az ámulásból, Hebrang Andrija alakjából lehetne talán legjobban kibontani a speciális modern jugoszláv dráma igazi arcát is, innen lehetne, ebből a pontból kiindulva igazi, nagy alkotást létrehozni.” És ekkor egy meghökkentő, frappáns mondat következik: „Mile Milatovics nem írói szándékkal adta ki könyvét, és hogy az év legértékesebb irodalmi alkotásává vált, ennek a lélektani jellemzésnek köszönheti.” Helyben vagyunk. Tehát jól emlékeztem Bori Imre értékelésére. „Lehet, hogy jelentős helyet fog majd kapni a politikai irodalomban – méricskélte Bori –, de igazi értékei mégis csak irodalmiak. Stílusa hajlékony és kifejező, ábrázolásmódja pedig mesteri. És aki az izgalmas lélektani bravúrbrázolást szereti, élvezettel fogja olvasni.”

Hadd közöljem, hogy Mile Milatović könyve 2011-ben is kiváló irodalmi teljesítményével kötött le, de meglepődve láttam: a könyvből az is kiviláglik, hogy Andrija Hebrang „esete” a sztálini fogantatású monstruózus perek előkészítésének közismert receptje szerint indult. Csak végül nem lett belőle per. Talán épp ezért kellett könyvet írni – vagy íratni – róla. Hogy helyettesítse az elmaradt pert. Miután ugyanis Hebrang letette a garast Sztálin mellett, előbb egy pártbizottság vizsgálta ki „tevékenységét”, s azt ajánlotta, hogy „mint pártellenes és kártevő elemet, mint árulót és az osztályellenség eszközét” zárják ki a Jugoszláv Kommunista Pártból, egyszersemind azonban, mivel „kárt okozott a népi állam és a dolgozó nép érdekeinek”, az illetékes néphatósági szerv is vizsgálja ki működését. Ezért került az eset Milatović tábornok kezébe. Neki kellett „kivizsgálnia”. A könyv első lapján, midőn Aleksandar Ranković belügyminiszter – egyszersemind a Jugoszláv Kommunista Párt szervezőtitkára – hozzáfog a feladat körülírásához, Milatovićot ezekkel a szavakkal igazítja útba: „Az

eset nem egyszerű. Nem közönséges ellenségről van szó...” Miután belekezdett az okiratok tanulmányozásába, Milatović elmélázott: „De ez nem »közönséges ellenség«, – mondotta Márkó [Aleksandar Ranković – M. N.] elvtárs. Mi rejlik e szavak mögött? A vizsgálóbíró számára minden ellenség nagyjából egyforma, csak az egyik megrögzöttebb, a másik kevésbé. Talán arra gondolt, hogy Hebrang megrögzöttebb ellenség? De ezt magam is tudtam.”

Milatović számára tehát Hebrang, még mielőtt találkozott volna vele, máris megrögzött ellenség volt. S ezt ő – lám csak! – addig is tudta. Nem hagyta magát megtéveszteni attól, hogy Hebrang közben a Jugoszláv Kommunista Pártban a Politikai Bizottság tagja volt. Az ítélet előre megszületett. Senkiben fel sem ötlött, hogy Hebrangnak joga volna védekeznie. Védőügyvédre meg maga Hebrang sem gondolt. Milatović elvárta tőle, hogy mindent, amit a terhére írt, Hebrang ismerje be, s ne úgy viselkedjen, mint aki „az osztályellenség igazságszolgáltatása” előtt áll. Törőlmetszett sztálinista hozzáállás volt ez. A vizsgálóbíró nem azt igyekezett bizonyítani, hogy tájékoztatóirodás meggyőződésén túlmenően – amit önmagában véve is árulásnak tekintettek – miféle „kárt okozott” az országnak a szovjet hatalmi szervekkel fenntartott, törvénybe ütköző kapcsolataival – ha voltak ilyenek –, hanem kizárólag azzal foglalkozott, hogy 1942-ben, miután az usztasák Zágrábban letartóztatták – mellesleg tüzet nyitott rájuk –, beszerverték-e kémszervezetükbe. Azt bizonygatta, hogy igen. Azért-e, hogy a tájékoztatóirodások se kapkodjanak Hebrangért? Mert mit kezdhetek egy ilyen jól bemártott mártírral? Bizonyítékul Milatović az 1945-ben zsákmányolt usztasa irattárak anyagát, a háború után Jugoszláviának kiszolgáltatott usztasa vezetők kihallgatási jegyzőkönyveit, Hebrangnak az usztasa fegyházakból a kommunista vezetőséghez kicsempészett leveleit használta fel. Ezek feltehetőleg eddig is ismeretesek voltak a jugoszláv kommunista vezetőség előtt. Aligha dugdosta el azokat valaki az orruk előtt. Mégsem merült fel éveken át a soraikban, hogy Hebrang olyasmit követett volna el, ami miatt nem tölthetett volna be felelősségteljes posztot.

Milatović könyvében több utalás történt arra, hogy Moszkva már a háború alatt tájékoztatta a jugoszláv kommunista vezetőséget, miszerint a horvátországi „vezérkarba” usztasa hírszerző épült be. Az ügynek az volt a kicsengése, hogy Moszkva Hebrangra gondolt. Meg az, hogy Hebrang nem meggyőződésből, hanem azért lett tájékoztatóirodás, mert áruló volt. Nemcsak most volt áruló, hanem már korábban is az volt. Az árulás hozzátartozott az egyéniségéhez. Az usztasa vonatkozású bizonyítékokból Milatović hosszú idézeteket közölt. Nemcsak idézeteket, teljes dokumentumokat is olvashattunk fakszimilében a könyvben. Azt azonban

nem tudhattuk, hitelesek-e vagy hamisítványok voltak. Mint ahogy az sem volt bizonyos, hogy Hebrang öngyilkos lett. Több szerző szerint akár meg is ölhették. Vladimir Dedijer például azt írta említett könyvében, hogy a titkosszolgálat egy magas rangú tisztje szerint Hebrangot a szerémségi Fruška gora hegység erdeiben ölték meg. Mindmáig senkinek sem sikerült Hebrang boncolási jegyzőkönyvét valahonnan előkaparnia. Dedijer közölte, több levéltár titkosított anyagai között is kereste, de egyikben sem akadt nyomára.

A fentiek után fel kell tennünk egy megkerülhetetlen kérdést: miként történhetett, hogy noha nem akárci, hanem Aleksandar Vučo dicsérte meg nyomatékosan könyvének irodalmi kvalitásait, Milatović az elkövetkező években mégsem, soha meg sem kísérelte, hogy akár egyetlenegy irodalmi művel jelentkezzen? A helyében mindenki más megkísérelte volna. Miért nem tette?

A talányra Vladimir Dedijer említett könyvében kapjuk meg a választ. Dedijer 1984. június 29-én, Mile Milatovićyal folytatott beszélgetése során megkérdezte, hogyan került sor a könyv megírására. Dedijer ezt tudta meg tőle: „Ranković jelenlétében Đilas adott ötletet Milatovićnak, hogy írjon könyvet Hebrangról. Milatović elkészített egy rövidebb szöveget, amelyet Đilas kibővített, s miután a szöveggel elkészült, minden lapjára ráírta nevének kezdőbetűit. Đilasnak segített valaki e könyv megírásában, Milatović azonban azt mondja, nem tudja, ki segített.”

De elhiggyük-e Milatovićnak, miszerint annyira nem érdekelt az ügy, hogy még csak utána sem járt, ki írta meg az ő neve alatt kiadott könyvet Hebrangról? Hihetjük is, nem is. Milatović ma már nincs az élők sorában, tőle nem kérdezhetünk semmit. Dedijer a fentiekhez egy bizonytalan mondatot kanyarintott: „Oskar Davičo és Jaša Levi, a *Borba* külpolitikai szerkesztőjének a nevét említik.” Arról azonban hallgatott, hogy kik említik. Nem valószínű, hogy ez a két ember segített volna Milatović könyvének kiizzadásában. Davičo mind irodalmilag, mind a kommunista mozgalomban betöltött helyét tekintve – a jugoszláv királyság alatt börtönt viselt meggyőződése miatt – túlságosan rangos volt ahhoz, hogy ilyen – mégiscsak alantas – munkába befoghassák. Volt olyan pozíciója, hogy kitérhessen az esetleges felkérés elől. Jaša Levi ugyan remek újságíró volt, de nem volt irodalmi vénája.

Dedijer így folytatta: „A Horvát Írószövetség kongresszusán, 1985 nyarán Hebrang lánya, Dunja biztos értesülésként közölte, hogy Dobrica Ćosić, a nagy szerb író, Ranković jó barátja segített Đilasnak megírni Milatović könyvét; ezt azonban Ćosić 1985. július 16-án nagy hévvel tagadta.”

Nagy hévvel? Vajon félreérthetetlenül tagadta-e Čosić a feltevést, vagy csak háborgott a gyanúsítás miatt? Szerintem csak háborgott, nem cáfolta kerekén, hanem ellentámadásba ment át. A fenti ügyben levelet intézett a Horvát Íróegyesülethez, s ezt a levelet megküldte a Szerb Íróegyesület elnökének és a Jugoszláv Írószövetség elnökének is. Ugyanezt a levelet valaki közülük 1985. szeptember 1-jén közölte a belgrádi *Književne novine* című irodalmi hetilapban. Avégből, hogy Čosić „tagadása”-nak jellegét és mibenlétét megérthessük, idézek a levélből egy hosszú, összefüggő részt, a levélnek több mint a felét.

„Tavasszal a szarajevói »Svijet« egy hajdani költő révén szétkürtölte, hogy nem én írtam azokat a könyveket, amelyeket megírtam, sőt megnevezte könyveim három szerzőjét is. Legutóbb pedig a zágrábi »Polet«, a Horvát Íróegyesület júniusi plenumáról szóló tudósításában helyt adott Andrija Hebrang lánya rám zúdított becsmérő haragjának, aki célzatosan azt állította, hogy én írtam az »Andrija Hebrang eseté«-t, amelynek Mile Milatović a szerzője.

Aminthogy nem láttam érdekesnek, hogy figyelmet szenteljek a szarajevói lap szándékának, még kevésbé volt személyes indítékom arra, hogy ezt megtegyem egy, a »Polet« által kurzívval közölt, épp oly értelmetlen, politikai kipellengérezés alkalmából, ha az nem hangzott volna el s nem lelt volna figyelmes hallgatóságra a Horvát Íróegyesületben, s ha nem kísérté volna – amennyiben hihetünk a Horvát Szocialista Ifjúság hetilapjának – hosszú taps. A. Hebrang lányának az állítása nem lepett meg, mert ezt a »felfedezést«, a hagyományos szerbfóbia szellemében, tíz évvel ezelőtt külföldön közzétette az usztasa sajtó. Nekem tehát nincs okom cáfolni ezt az inszinuációt, mert az egyszerűen abszurdum, de vannak bizonyos általános indítékaim, hogy ebből az alkalomból elgondolkozzak azon, mi történt az önök plenumán 1985. június 25-én.

Megértem a leány fájalmát és buzgalmát, hogy védje apja becsületét, miként számtalan másokét is, akik napjainkban és hazánkban az árulás bélyegét viselik. Megértem azt is, hogy számára fontosabb apja rehabilitálása, mint a róla szóló igazság. Sőt azt is megértem, hogy apja becsületét mások rágalalmazásával akarja védeni. De nehezen értem, hogy a mintegy száz megjelent író közül, akár professzionális skrupulusból, épp senki sem tette fel a kérdést: lehet-e így, minden érv nélkül beszélni egy íróról, akinek szövegei meghatározott tematikai, strukturális és stílári sajátságokkal rendelkeznek, úgyhogy könnyen elemezhetők, összehasonlíthatók, felismerhetők? Hát senki sem tette fel hangosan a kérdést: vajon A. Hebrang lánya és támogatói miért épp nekem szántak oly jelentős szerepet Andrija Hebrang sorsával kapcsolatban, illetve a szerbek részéről kiváltott »horvát

gyötrelém« ügyében? Lehetséges volna, hogy ennek a talajnak és időnek az írói akármilyen bevádolást még mindig tapssal fogadjanak? Akkor hát jogom van-e azt hinni, hogy nem véletlen az idő sem meg a hely sem, ahol ezt az agyalmányt világgá kürtölték, és a propaganda szempontjából legitimitást adtak neki? Mert ugyan miként értelmezhetném másként a figyelmet, amellyel végighallgatták, és a tapsot, amellyel jutalmazták A. Hebrang lányát, Stipe Šušteršič, a Horvát Kommunista Szövetség Központi Vezetősége elnökségi tagjának jelenlétében, amiről a Horvát Szocialista Ifjúság lapja 1985. július 7-én kimerítően tudósít.

Mindenekelőtt megállapítható: Andrija Hebrang lányának, figyelmes és lelkes hallgatóinak a Horvát Íróegyesületből és a Horvát Szocialista Ifjúság lapjából igen jól kellene tudniuk, egyedül ki dönthetett Andrija Hebrangnak, Jugoszlávia legszűkebb politikai vezetősége tagjának sorsáról. Erről ebben a térségben tájékozatlanság és tudatlanság nem létezhet. Tehát ebben az esetben alighanem a bátorság hiányáról beszélhetünk, hogy az utólagos harag a helyes cím felé irányuljon, afelé, aki sérthetetlenül rendelkezett mindenről, visszavonhatatlan döntéseket hozott emberekről és népekről, politikáról és könyvekről.” Čosić természetesen arra utalt, hogy Hebrang sorsáról csak Tito dönthetett.

Méghogy Čosićnak nem volt „oka cáfolni”? Mi kellett volna még, hogy „oka” legyen? S kinek lett volna oka, ha neki nem? Idejében mondjam: Čosić megbocsáthatatlan arroganciájának tartom, hogy Dunja Hebrangot nem volt hajlandó a nevének nevezni, hanem csak „Andrija Hebrang lány”-ként aposztrofálta. Dunja Hebrang egy hónap múlva, 1985. október 1-jén nyílt levélben válaszolt Čosićnak, ugyancsak a belgrádi *Književne novine*-ben. Az alábbiakban öt észrevételét emelem ki. A legfontosabb észrevétele az volt, hogy a szerzősége vonatkozó állítása nem célzatos, hanem igaz, s ezt „Čosić fia, Dobrica sem tagadta deciden”. Értsd, sehol sem írta le kerekén, hogy Milatović könyvének nem ő a szerzője. Magam is úgy vélem: ahelyett, hogy lapokon át kerülgette a kását, a kételyeket eloszlatandó célszerű lett volna a fenti rövid mondatot leírnia. A sértett önértet vagdalózása Čosić részéről nem oszlatja el a gyanút. Nem cáfolat. Dunja Hebrang – második észrevételként – ezt állította: Čosić „társszerzősége” Belgrádban és Zágrádban több mint huszonöt éve nyílt titok. Ha utána számolunk, akkor ezzel az ötvenes évek második felébe kerülünk. Harmadik észrevétele: Andrija Hebrang sorsával kapcsolatban Čosićnak csupán az íródeák szerepét tulajdonította, s nem valami más, „jelentős szerepet”, miként Čosić láttatni szerette volna. Negyedik észrevétele: Čosić üzelmeihez semmi köze a két nemzetnek, a szerbnek és a horvátnak, akiket Čosić a saját ügyében egymásnak akar ugrasztani, hiszen egyikük sem hatalmaz-

ta fel Čosićot arra, hogy azt művelje, amit művelt. Az ötödik észrevétel: a sajtóban öt éve folytatásos tárcákban, amelyeknek az *Andrija Hebrang esete* című könyv a forrása, hazugságokkal traktálják az olvasókat, s vad hajsza folyik az az ember ellen, akinek sohasem volt joga s lehetősége védekezni, s ez önmagában véve is tiltakozásra sarkallhatná azt a személyt, aki veri a mellét, hogy humanista.

Mindazonáltal látni való: Dunja Hebrang is csak állít, de nem bizonyít. Egyetlen bizonyítékkal, sőt érvel sem támasztotta alá Čosić szerzőségét. Másnak sem sikerült a szerzősége nézve mindmáig bizonyítékot előkaparnia. Nemcsak Čosićra, hanem bárki másra vonatkozóan sem. Tény azonban, hogy a könyvet *valaki* megírta. A könyv létezik. A pusztá fogadkozás a szerző kilétéről kevés. De ha valaki a szubjektív és objektív körülmények láncolatában okokat és érveket csoportosítva *valószínűsítene* a szerzőt? Ha kevesebb is a bizonyosnál, a valószínű mégiscsak előrelépés a pusztá állításhoz képest. Megkíséreltem tehát valószínűsíteni, hogy Milatović könyvét mégiscsak Dobrica Čosić önthette végleges formába. Erre azért szánom rá magam, mert Čosić kitért a felettébb indokolt cáfolat elől. A valószínűsítés érdekében fel kell vázolnom azt a helyzetet, amelybe Čosić belepottyant, amikor a jugoszláv pártközpontban Ranković és Đilas úgy döntött, hogy Hebrang esetét egy nyomozati könyv kiadásával le kell zárni. Nyilván azért, mert az eset valami miatt a körmükre égett. Miközben a szerzőnek kiszemelt személyről – Milatovićról – kiderült, hogy képtelen teljesíteni ezt a feladatot.

Lássuk tehát Dobrica Čosić helyzetét 1952-ben. Čosić falusi legényként, befejezve az alsófokú mezőgazdasági iskolát, 1941-ben, tizenhét éves fejjel elment a Rasinjei Partizánalakulatba, amelyben a háború végére a politikai komisszárius posztjára került. Innen kinevezték a *Mladi Borac* című szerbiai ifjúsági politikai hetilap főszerkesztőjéül. A *Mladi Borac*ban, miként Čosić a Slavoljub Đukić *Čovek u svom vremenu* (*Az ember a maga korában*) című, *Razgovori sa Dobricom Čosićom* (*Beszélgetés Dobrica Čosićtyal*) alcímet viselő, Belgrádban 1989-ben kiadott könyvében elmondta, politikai cikkek mellett riportokat, sőt egyik-másik háborús élményét is leírta, amelyek „elbeszélésre emlékeztettek”. Író és értelmiségi ismerősei azonban, akikkel a szerkesztőségi munka során ismeretséget kötött, rendre tudomására hozták, hogy azok az „elbeszélésre emlékeztető” írások egy fabatkát sem érnek. Ezzel azonban korántsem vették el Čosić kedvét a szépirodalomtól. Az alsófokú mezőgazdasági iskolában irodalmat sem, nyelvet sem tanítottak. Čosić olvasni kezdte azokat a könyveket, amelyeket értelmiségi ismerősei szóba hoztak. Csakhamar átkerült a Szerbiai Kommunista Párt Központi Vezetőségének Agitpropjába apparatcsiknak, ahol a kultúra és a

művészet irányítása dolgában ügyködött. „Akkor rántört 1948 – vallotta Ćosić Slavoljub Đukićnak. – Nagy megrázkódtatás érte a lelkünket. Nagy elképedés, zavar, bizonytalanság. A Tájékoztató Iroda két alapvető érzést váltott ki bennem: azt, hogy nem igaz, meg azt, hogy igazságtalanság. Meg voltam győződve róla, hogy Sztálin össze fog roppantani bennünket. De noha a csatát el fogjuk veszíteni, kész voltam kitartani abban a vereségben. [...] Ez az érzés azonban, a győzelmünkre vonatkozó kételyeim, azt a szükségérzetet keltették bennem, hogy írásban nyomot hagyjak magam után. Hogy tanúskodnom kell nemzedékem becsületes harcáról a Szovjetunió mellett. Voltaképpen én és az elvtársaim, a szerb partizánok, 1941-ben sokkal inkább Moszkváért, semmint Belgrádért harcoltunk. Lelkünkben inkább a Szovjetunióért véreztünk, mint az új Jugoszláviáért. Valamiképpen kötelességemnek éreztem, hogy leírjam a szerb partizánok szenvedéseit, harcát és reményégeit. Hadd tudja meg az utókor, milyen romantikusan és fanatikusan ontotta vérért egy nemzedék egy olyan világgért, amely ezt nem érdemelte meg.”

Ennek nevében kezdte Ćosić írni a Rasinjei Partizánalakulat krónikáját. Amolyan tényközlő szöveg volt, s miután mintegy ötvenlapnyi anyaggal elkészült, eljuttatta Veljko Vlahovićhoz, aki a jugoszláv pártközpontban kimagasló poszton ugyancsak ideológiai természetű ügyekkel foglalkozott. „Olvasnod kell minél többet Makszim Gorkijtól, minél több szovjet írótól, Solohovtól, úgy gondolom, hogy van tehetséged, és be kell fejezned ezt a kéziratot” – vélte Vlahović. Azt sugallta neki, hogy vegyen ki szabadságot, s írjon. Sőt azt is megkérdezte tőle, mennyi időre volna szüksége. Ćosić kész volt a válasszal: három hónapra. Ez, miként Ćosić közölte, 1949-ben történt. És csakugyan, 1950 tavaszán Ćosić megkérte Mitra Mitrovićot, az Agitprop szerbiai vezetőjét, eszközöljön ki számára a Politikai Bizottságnál háromhavi szabadságot. Csak egy hónapnyit kapott. Rábeszélte Oskar Davićot, akitől sokat tanult az írói mesterségről, s aki épp *Višnja za zidom* című művét készült írni, menjenek együtt a Ribarska Banja nevű fürdőhelyre, ahol ki-ki a saját művén dolgozna. Ćosić azt a művét kívánta megírni, amelynek később a *Daleko je sunce* címet adta. Davičo ráállt, s a fürdőhelyen kemény munkarezsimeket vezetett be. Három nap múltán Ćosić elpanaszolta Davićónak, hogy amit ír, az semmit sem ér. Davičo rábólintott, hogy úgy van, az egy nagy nulla. Azért nem szólt neki előbb, mert bízott benne, hogy majd maga is belátja. Azt tanácsolta neki, üljön le, s gondolja ki újra a leírandó cselekményt. Ne ragaszkodjon ahhoz, ami így vagy úgy valahol valakivel megtörtént. Amikor kész a ki-gondolt cselekménnyel, ossza fel fejezetekre. Azután lásson hozzá, és írjon sorjában mindenről mindent, ami az eszébe jut. Ćosić szerint így is tör-

tént, s megtoldva kissé az engedélyezett szabadságot, negyven nap múltán elkészült a *Daleko je sunce* kéziratának első részével. Egy kis ideig ismét a munkahelyén, az Agitpropban dolgozott, majd újra szabadságért folyamodott. Ekkor két hónapot kapott. Ismét rábeszélte Davičót, tartson vele, ezúttal Arandelovačka Banjába, ahol be is fejezte a könyvet, s azt a címet adta neki, hogy *Légy a bíró*. Slavoljub Đukić csodálkozó kérdésére, honnan ez a cím, Ćosić így válaszolt: „Éppen ez fedte fel motivációm hátterét. Ugyanis én nem a mai, hanem a jövőbeli olvasónak írok, annak, aki majd megtalálja ezt a kéziratot, és megérti, kik voltak azok az emberek, akik a fasizmus ellen, a Szovjetunióért és a szocializmusért háborúztak, azon az áron, hogy száz szerbet egy németért, akiket azután 1948-ban olyképpen ítéltek el, miképpen a Tájékoztató Iroda tette.”

Végül a könyv mégis *Daleko je sunce* – magyarul *Majd megvirrad már* – címmel jelent meg. A kézirat 1951 elején két kiváló kritikus, Isidora Sekulić és Milan Bogdanović kezébe került, akik el voltak ragadtatva tőle, kiadásra ajánlották a Prosvetának, s július 7-én, a szerbiai felkelés évfordulóján a regény már a kirakatban díszelgett.

A könyv megjelenté után Ćosić oda szándékozta hagyni állását, és hivatásos íróként szeretett volna élni. „Az irodalmi lehetőségek közül akkor leginkább a tájékoztatóirodások drámája és tragikumja izgatta” – írta Slavoljub Đukić. Ki tudja, miért épp ez? Barátai azonban, Antonije Isaković, Oskar Davičo, Borislav Mihajlović tartózkodva fogadták elképzelését. Ćosić szóba hozta az ötletet Milovan Đilasnak és Veljko Vlahovićnak is, de ők is elengedték a fülük mellett. „Ćosić eltökélt kitartása után Đilas engedett, és azt mondta neki: »Ha épp annyira érdekelnek, és szeretnél igazi sztalinistákat látni, emigránsokat és NKVD-seket, rendben van, beszéllek Markóval [Rankovićtal – M. N.]. Ha ő megengedi, látni fogod, mi a Tájékoztató Iroda és a sztalinizmus« – olvashatjuk Slavoljub Đukić könyvében. Közvetlenül utána ez következik: „Aleksandar Ranković csakhamar fogadta Ćosićot és közölte vele, megnézheti, amit akar, s beszélhet, akivel akar. »De látni fogod, ezek az NKVD ügynökei, tőlük nem tudod meg, mi az igazság. De ez a te gondod. Megparancsoltam, hogy fogadjon a Mermer igazgatója, s tegye lehetővé, hogy mindent megtudj, amit kívánsz. Jelentkezz az UDB [az állambiztonsági szolgálat – M. N.] rijekai felhatalmazottjánál, aki majd elvisz a Szigetre.«” Ehhez Slavoljub Đukić a következő mondatot fűzte: „Így lett Dobrica Ćosić az első jugoszláv polgár, aki nem hivatalosan, saját akaratából, 1952 nyarán, meglátogatta a tájékoztatóirodások úgynevezett »táborát«.”

Mármost kíséreljük meg kiszámítani, mikor írhatta meg az, aki megírta, Milatović könyvét? Minthogy Vučo kritikája 1952 júliusában jelent

meg, valószínű, hogy Milatović könyve 1952 tavaszán látott napvilágot. A könyv kifizására – akárcsak Ćosić regénye esetében – fél évet számíthatunk, tehát Milatović könyvének kézírata 1951 őszén kerülhetett nyomdába. Ezért valószínű, hogy Milatović könyvét 1951 eleje és nyárutója között írták.

Mit tehetett tehát 1951 elején Đilas és Ranković, midőn kiderült, hogy Milatović annak ellenére sem tudja megírni a könyvet, hogy Đilas leírta neki, mit foglaljon bele, milyen legyen a felépítése? Feltehetően ugyanis ezt vethette Đilas papírra. Természetesen új, megbízható íródeák után néztek. Aki nem fogja kifecsegni, hogy ez a könyv nem a feltüntetett szerző tényhű szövege, hanem csak amolyan csinálmány. Szerintem természetesen Dobrica Ćosićhoz fordultak. Róla – első regénye alapján – épp akkortájt derült ki, hogy most már hitelesnek érzékelhető történeteket tud írni. Úgy érezhették, Ćosić adva van számukra. Az írástudást nekik is köszönhette, hiszen tőlük kapott szabadságot a „kiképzésre”. Ćosić felettese, Mitra Mitrović, a szerbiai Agitprop vezetője, Milovan Đilas felesége volt, Đilas pedig a jugoszláv pártközpontban vezette az Agitpropot. Alighanem azt szimulálták, hogy ennek a különleges könyvnek a megírása rendkívüli pártfeladat, s Ćosićnak az Agitprop belüli munkakörébe utalták. Ćosić többszörösen elkötelezettjük volt, a feladat pedig a Tájékoztató Iroda elleni küzdelem jegyében fogant, amire Ćosić szubjektíve is indítva volt. Ha feladatként osztották ki rá, aligha utasíthatta el. Ne feledjük, voltaképpen „ismeretlen fiatalember” volt, miképpen Bori Imre is leírta. S nincs kizárva, hogy Milatović könyvének írása közben fogta el a vágy, hogy jó-maga is – mármint a saját neve alatt – a tájékoztatóirodások „drámájáról és tragikumáról” írjon egy könyvet. Így aztán azt, hogy elmeheessen a Goli otokra, inkább jutalomként kérte – s kapta – Rankovićtól. Mert ugyan miért is engedett volna Ranković a Goli otokra egy író – Ranković sohasem számított mecénásnak! – *csupán* avégből, hogy a tájékoztatóirodásokról *szépirodalmat* írjon, ha oda a felsőbb vezetőségből sem engedett senkit. Sőt: senkinek eszébe nem jutott oda dugni az orrát. És még valamit: attól a pillanattól kezdve, hogy kifejezte kívánságát, miszerint a Goli otokra látogatna, az egyszerű aparatcsik, a kezdő író úgy viszonyult Rankovićhoz, mintha tartozást hajtana be rajta, a nagy hatalmú funkcionárius pedig – miként látni fogjuk – vállalta vele szemben az adós szerepét.

Tehát nem állítom, hogy Ćosić írta meg Milatović könyvét. De a fentiek miatt valószínűnek tartom, hogy mégsem más, hanem ő a jeles könyv szerzője. Akit azonban nem elégít ki a valószínűsítés, fogadja el általam is kiemelt tényként, hogy Milatović könyvének ismeretlen a szerzője. Ismétlem: tartson ki az ismeretlen szerzőség mellett.

Mármost, mire ment Čosić a Goli otokon? Ha ezt is felvázoljuk, témánkat árnyaltabban vehetjük szemügyre. Az, amit eddig prezentáltam, újabb dimenziót nyerhet tőle.

Tehát: Čosić két hónapot szándékozott a Goli otokon tölteni, de két hét múltán dolgavégezetlenül hazament. Mi tántorította el feltett szándékától? Slavoljub Đukić könyvében erre a kérdésre így válaszolt: „Én egészen másként képzeltem el a Goli otokot. Azt gondoltam, hogy ez egy közönséges munkatábor, ahol az embereket munka közben átnevelik. Azt hittem, hogy ott majd megismerhetem az úgynevezett »kofferosokat«, a Komintern embereit, a szovjet hírszerző szolgálat embereit. Meg akartam tudni, mik voltak az igazi, mély motivációik, amelyek arra készítették őket, hogy egy olyan ordináré, szörnyű hazugság szolgálatába szegődjenek, amilyen Sztálin vádja volt. Mint író kész voltam azt hinni, hogy egy ilyen, életre szóló, vészes elkötelezettségnek mélyebb okai vannak, mint az ideológiai eltévelyedés vagy a vallásos tudat. Autentikus lélekrajzi anyaghoz szerettem volna jutni – ami egy könyv alapjául szolgált volna. Sejtelmem sem volt, ki mindenki van a Goli otokon, és milyen szörnyű életfeltételekre fogok ott találni. Akkor felfogtam, hogy a Goli otokról írni nem jelentheti azt, hogy csak azokról az emberekről írok, akik a Tájékoztató Iroda eszméit vallották. Éppúgy írni kellett volna nyomozóikról, kínzóikról, azokról, akik a Kommunisták Pártjában álltak. Meg kellett volna mondani az igazat rólunk, akik elleneztük a Tájékoztató Iroda Határozatát. Az az igazság pedig nem volt kevésbé súlyos, kevésbé kegyetlen és fájdalmas. Elszörnyedtem. Teljesen kizökkentem a kerékvágásból. Még ha lettek volna is feltételek egy ilyen könyv megírásához, nekem nem volt akkora erkölcsi erőm, írói képességem, amekkorát ez a téma, egy ilyen tartalmú, drámaiságban és tragikumban ilyen méretű mű megírása igényelt volna. Ezért csak sajnálkozhatok.”

Čosić kiábrándultságát akkor érthetjük meg igazán, ha Slavoljub Đukić könyvéből idézzük találkozását két korábbi ismerősével – természetesen az idézendőkön kívül más ismerőseivel is találkozott –, miáltal az ügy számára személyes dimenziót nyert.

„A kőbányában, ahol a Goli otok-i követ törték, az első kőfaragó, akivel találkozott – írta Đukić –, Adolf Štumf volt, a filozófia tanára a pártiskolából. Štumf eszéki zsidó volt, mintegy tíz évet töltött a Szovjetunióban, a jugoszláv párt képviselője volt a Kominternben, a háború után pedig visszatért Jugoszláviába, és a pártfőiskolán dialektikus és történelmi materializmust adott elő.

Čosić megörült: íme egy igazi ember igaz beszélgetéshez. Odalépett Štumfhoz, a kezét nyújtotta, s azt mondta: »Jó napot, tanár elvtárs.« Štumf

felegyenesedett, vigyázzba vágta magát, lehajtotta a fejét, és hallgatott. Čosić megmeredve tartotta kinyújtott kezét, Štumf ugyancsak megmeredve állt, kezét combjára szorítva.

Balorda [a főnyomozó – M. N.] vezényelt: »Štumf, üdvözöld a tanítványodat!« Mivel Štumf ijedten és gyanakodva bámult, Balorda megismételte parancsát, a tanár pedig kezét nyújtott Čosićnak.

Miközben Balorda kissé eltávolodott, Čosić megkérte Štumfot, hogy üljön le, és megkínálta cigarettával. Leült, de nem vett a cigarettából: »Van énnekem napi adagom, és nem vagyok méltó arra, hogy az ön cigarettáját szívjam.«

Čosić elképedve: »Miért ne volna méltó, tanár elvtárs? Miről beszél, én az ön tanítványa vagyok, nem nyomozó, íróként jöttem, hogy beszélgessek önnel. Ön jól ismeri a munkásmozgalom történetét és tudja, hogy ez csak egy epizód, ami a munkásmozgalmat kíséri. Ön letölti a büntetését, és visszatér a normális életbe, mi pedig ismét elvtársak leszünk.«

A sikertelen noszogatás után, hogy fogadja el a cigarettát, Balorda oda szólt: »Fogadd el a cigarettát a tanítványodtól.«

Štumf végre elvette a cigarettát, és ezt mondta: »Sohasem lehetünk mi többé pártbeli elvtársak, mert én elárultam a Pártomat és az eszméimet, örök időkre megszegyenültem, és nem vagyok méltó a normális életre.«

Miután nem sikerült tanárját emberi beszélgetésre készíteni, Čosić megkérdezte: »Miként viseli el a tábori életet és a munkát?«

Štumf: »Kitűnően, a Párt olyannyira a gondunkat viseli, hogy azt nem érdemeljük meg. A nyomozó elvtársak nagyszerű kommunisták és becsületes emberek. Itt minden rendben van, Čosić elvtárs.«

Hadd lássuk Čosić másik találkozását a Goli otokon!

„A tanárommal történt találkozásom után, akitől a legnagyobb igyekezetem ellenére sem hallottam egyetlen mondatot sem, amelynek igazságtartalmát elhihettem volna, találkoztam Stefan Mitrovićtyal, a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Vezetősége Agitpropjának titkárával, aki egyébként egykoron felettes vezetőm volt. Hozzáléptem, éppúgy köszöntöttem, mint Štumfot, s ő is úgy állt, mint a cövek, akit én önérzetesnek és büszkének ismertem, aki az agitpropbeli összejövetelekről úgy maradt meg az emlékezetemben, mint rátermett vezető, mert a világ összes kérdéseire a legtömörebb és legvilágosabb válaszokat adta. Megkérdeztem tőle:

»Hogy érzed itt magad, Stefan elvtárs?«

»Miért kérdezed, Dobrica elvtárs, hiszen mi arra sem vagyunk méltók, hogy ez a nap melengessen bennünket. Nem vagyunk méltók arra, hogy ezt a szent földet tapossuk, márpedig tapossuk, és a nap is csak a mi Pártunk-anyácskánk kegyeinek köszönhetően melenget bennünket.«

– Minden kísérletemet, hogy a Párt gyengédségét és kegyét gyötremnek lássam a kőtörőben, Stefan Mitrović a rá jellemző hevességgel és pátozzal utasította vissza, lírai-kommunista, forradalmi és montenegrói hangnemben: utálkozva önmaga felett és elragadtatva a Párt kegyeitől. Így a második kísérletem is avégből, hogy megtudjam az igazat egy »törőlmetszett tájékoztatóirodástól«, professzionális kíváncsiságom szempontjából kudarccal végződött.”

Szerintem ezek után érthető, hogy Ćosić két hét múltán lelombozódva távozott a Goli otokról, s belátta, képtelen művészien kifejezni azokat a mély lelki indítékokat, amelyek egy embert tájékoztatóirodássá formálhattak.

A történethez azonban hozzátartozik az is, mit tett Ćosić ezek után. Slavoljub Đukić könyve szerint felkereste Đilast, akinél épp Dedijer és Vlahović tartózkodott. A két utóbbi helytelenítette, hogy Ćosić a tájékoztatóirodások sorsa miatt kesereg. Đilas azonban rájuk szólt: „Várjatok, Dobrica súlyos dolgokról beszél. Ezek felett nem térhetünk csak úgy napirendre. Fölvívom Rankovićot, fogadjon, mondj el neki mindent.” Így került el Ćosić Rankovićhoz. Ranković egy ideig hallgatta, majd félbeszakította, s hívta Kardeljt, hadd hallja ő is, mit tapasztalt Ćosić. Slavoljub Đukić szerint Ćosić mindent sorjában elmondott, s többször megismételte, hogy „ez nem az emberek átnevelését, hanem megsemmisítését szolgáló tábor, méghozzá a leglelketlenebb módon”. Kardelj csakhamar kifakadt: „Jól van, Marko, miféle baszomság az ott!” [Az eredetiben: pizdarije – M. N.] Đukić szerint: „Ranković fölvonta a vállát, és így válaszolt: »Mondtam én Ćecónak, hogy ott nincsen minden rendben, de te is ismered Ćecót!«” [Ćeco – Rankovićnak, a belügyminiszternek a helyettese, az állambiztonsági szolgálatnak a vezetője – M. N.] Kiderült, hogy Ranković 1951 augusztusában járt a Goli otokon. „Ranković beismerte – írta Slavoljub Đukić –, hogy annak alapján, amit látott, gyanút fogott, de nem járt utána, hogy milyen a tényleges helyzet.” Ćosićot ezúttal megbízta, mondjon el mindent Ćecónak.

Miért nézte el Ranković Ćosićnak, hogy leégesse őt a környezete előtt? Utóvégre Ranković olyan színben tűnt fel, mint aki gyanakvása ellenére nem jár utána lelkiismeretesen, mi történik a rá bízott ügyekkel, s Ćosićnak kell jönnie, hogy kinyissa a szörnyűségekre a szemét. Közben sarokba szorítva, a helyettesére hárítja a felelősséget. Mivel kötelezte le Ćosić olyannyira Rankovićot, hogy később is a legszokatlanabb kérésekkel ostromolhassa, Ranković pedig igyekezzen a kedvében járni? Vagy talán törlesztette az adósságát? Például 1954-ben a szovjet írók kongresszusán Ćosić megismerkedett Leonid Leonovval, s mert el volt vele ragadtatva mint emberrel is meg íróval is, Rankovićot megkérte, intézze el pártvona-

lon, hogy Leonov vendéggént Jugoszláviába látogathasson. Kinek juthatott volna eszébe ilyen kéréssel zaklatni Rankovićot, s elvárni tőle, hogy intézkedjen? Talán annak, aki volt szíves megírni Milatović könyvét akkor, amikor Rankovićnak oly nagy szüksége volt rá?

Ezzel talán be is fejezhetem a történetet.

Ranković végül intézkedett, s a Goli otokon történtek is némi változások, de az már egy másik história. Akit az is érdekel, lapozza fel Dragan Marković *Istina o Golom otoku (Igazság a Goli otokról)* című könyvét.

Amikor Bori Imrével 1952-ben Szarajevóban élvezettel elolvastuk az *Andrija Hebrang esetét*, álmunkban sem gondoltunk arra, hogy a háttérben mennyi titokzatos összefüggés, bonyodalom, sőt aljasság rejlik. S abból az elkövetkező években mi minden kerül napvilágra. S mi marad titoknak évtizedek múltán, a mai napig is.